

DIJANA IZVAN GRADA

MARINA MILIĆEVIĆ BRADAČ
Odsjek za arheologiju
Filozofski fakultet u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR 10000 Zagreb
mladen.bradac@zg.htnet.hr

UDK: 73.032(497.5 Sinj)
904:73](497.5 Čitluk)
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno / Received: 2008-03-08

Riječ je o poznatom reljefu iz Čitluka, koji je bio uklesan u živoj stijeni blizu gradskih vrata antičkog Ekvuma. Danas je u Zbirci Franjevačkog muzeja u Sinju, Arheološki odjel. Znakovito je mjesto gdje se reljef nalazio: blizu gradskih vrata, ali izvan grada, što je u rimskoj tradiciji mjesto koje s pravom pripada Dijani i Silvanu. Isto mjesto Dijana i Silvan zauzimaju i na Trajanovu slavoluku u Beneventu. S druge strane Silvan je prikazan potpuno prema domaćoj ikonografiji koja je preuzeta od grčkog Pana i po tome je ovaj par ujedno i domaći. Na njihovu se primjeru razmatra odnos antičkih ljudi prema kultiviranom i divljem pejzažu.

KLJUČNE RIJEČI: *Dijana, Čitluk, Aequum, rimska religija, Benevent.*

Ovaj je članak posvećen profesoru Nenadu Cambiju kao zahvala za poziv da sudjelujem u zborniku radova povodom njegove obljetnice. Nadam se da ću se primjereno odužiti za ono što je Profesor učinio za sve nas.

Jedan reljef iz Čitluka (*Colonia Claudia Aequum*) prikazuje Dijanu i Silvana (Sl. 1). Pronađen je 1931. g. uklesan u živoj stijeni, u kamenolomu nedaleko od gradskih vrata antičkog Ekvuma. Ispiljen je iz stijene i prenesen u Zbirku Franjevačkog samostana u Sinju, Arheološki odjel, gdje se i sada nalazi (Inv. ozn. RS 28; visina 0,42 m, širina 0,63 m, dubina 0,12 m). Profesor Nenad Cambi u svom je golemom djelu o antičkoj skulpturi u Dalmaciji detaljno obradio i ovaj reljef i o njemu se, kad je riječ o povijesti umjetnosti, vjerojatno nema više što dodati.¹

Dijana i Silvan smješteni su u prostor omeđen okvirom koji podjeća na nišu. S lijeve strane, na prvom mjestu je Dijana, a s desne je Silvan (iako je na većini prikaza raspored obrnut). Dijana se potpuno uklapa u ikonografiju Lovkinje – nosi kratak, potpasan hiton; u lijevoj joj je ruci luk, dok desnom poseže za strijelom u tobolcu na leđima. Jasno se vidi pojas preko grudi na kojem je obješen tobolac. Frizura joj nema standardni *krobylos*, nego neku vrst polosa ili dijademe. Nenad Cambi je frizuru opisao kao *Melonentypus* i po njoj je cijeli reljef datirao u početak 3. st.² Neobična je Dijanina obuća jer ne nosi *embade/endromides*, koje ima na gotovo svim prikazima. Njezina obuća više je nalik na visoke, ravne vunene čarape bez prstiju, koje se u recentnoj kulturi

¹ Literatura o ovom reljefu vrlo je opsežna, pa ćemo navesti samo najvažniju: M. ABRAMIĆ, 1940, 177-178, T. 4b; M. ABRAMIĆ, 1952, 323, T. VI; E. IMAMOVIĆ, 1977, 70; A. MILOŠEVIĆ, 1981, 53-54, br. 77; N. GABRIĆ, 1984, 279; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 492, T. LXXXVII, 3; A. MILOŠEVIĆ, 1998, 203, br. 310, sl. 335; N. CAMBI, 2002, 97, sl. 128; N. CAMBI 2005, 124, sl. 186; M. MILIĆEVIĆ

BRADAČ, Spomeni božice Dijane s područja kolonije *Claudia Aequum* i logora *Tilurium*, referat na skupu Hrvatskog arheološkog društva u Sinju 2006.g., u tisku.

² N. CAMBI, 2005, 124. Mihovil Abramić, koji je prvi objavio reljef (M. ABRAMIĆ, 1940, 177-178; M. ABRAMIĆ, 1952, 323) rekao je da joj je na glavi polumjesec, ali mi to nismo uspjeli potvrditi.

Sl. 1. Reljef iz Čitluka – Karakašica, Zbirka Franjevačkog samostana u Sinju, Arheološki odjel, foto Nenad Stanić, 2006.

Fig. 1. Relief from Čitluk – Karakašica, Archaeological Collection of the Franciscan Museum in Sinj, photo by Nenad Stanić, 2006.

dinarskog područja nazivaju terluci, ili je nalik na suknene grliće koji se kopčaju s unutarnje strane noge.³ Silvan je veoma oštećen, ali se ipak dobro vide kozje noge, itifaličke odlike i pedum u njegovoj lijevoj ruci. Moguće je da je u desnoj ruci držao siringu koju je prinosio ustima. On je tipični Silvan iz Dalmacije, rimskog imena i grčke ikonografije Pana. Duje Rendić-Miočević iznio je mišljenje da se ovdje radi o svetištu Dijane i Silvana na otvorenom i to je općeprihvaćeno.⁴

Ovdje bismo ipak željeli obratiti pažnju na jednu drugu značajku ovog reljefa – mjesto gdje je nađen. Bio je uklesan u živoj stijeni vrlo blizu gradskih vrata, ali *izvan* tih vrata. Smještaj je sam po sebi važan jer nas upućuje na opoziciju dvaju pojmova – *domus* i *agrius* – koju je kao antropološku kategoriju tim riječima definirao Ian Hodder.⁵ To je opozicija između domaćeg, poznatog, ograđenog i omeđenog s jedne strane, te divljeg, vanjskog, stranog, drugačijeg, onog izvan granice, s druge strane. U antičkom svijetu dvije strane ove granice čini obradivo i obrađeno tlo u odnosu prema neobrađenu tlu, kao što su močvare, šume i planine. Stoici, a naročito Posidonije, bili su ti koji su izričito izjednačili kultivirano tlo, (svoju) civilizaciju i *oikoumene*.⁶

³ M. MILIĆEVIĆ BRADAČ, Spomeni božice Dijane s područja kolonije *Claudia Aequum* i logora *Tilurium*, u tisku. O obući ove Dijane detaljno smo govorili na spomenutom skupu HAD-a u Sinju 2006.

⁴ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 492.

⁵ I. HODDER, 1987.

⁶ G. TRAINA, 1988, 25, 127.

Ono što je izvan toga pripadalo je božanstvima rubnog prostora i silvo-pastoralnoj ekonomiji.⁷ Tu je ideju o razlici dvaju pejzaža najbolje i sažeto izrazio Paladije:

*Primo igitur eligendi et bene colendi agri ratio quattuor rebus constat, aere, aqua, terra, industria. Ex his tria naturalia, unum facultatis et voluntatis est.*⁸

Odnos nije statičan zato što se tijekom vremena prodire sve dalje i dublje u neobrađenu prirodu i u koncentričnim se krugovima kultivira tlo i samim time uvodi u civilizacijsku predodžbu.⁹

Prva granica je kućni zid, širi se do ograde naselja, teritorija, regije. *Domus* predstavlja fokus mišljenja, pripadanja, kolektivnih sila. U divljini pak naglašena je individualnost.¹⁰ To nas dovodi do *granica*. Pitanje granica između uređenog i divljeg svijeta naglašeno je od prapovijesti. Ipak, granice proglašava čovjek i tek u njegovoj predodžbi i odluci pejzaž se može pretvoriti u razdjelnicu svjetova. Stoga je granica mjesto do kojeg dopire pravno i državno uređenje zajednice.¹¹ Koliko god ograda bila čvrsta, i njoj su potrebna *vrata* za komunikaciju. S važnošću vrata pojavljuje se važnost bogova čuvara tih istih vrata, s obje strane zida.¹² Čitav taj mentalni poredak odražava se i u religioznoj svijesti o bogovima koji obitavaju u pojedinim dijelovima pejzaža. Tako Dijana i Silvan predstavljaju *agrios*, život izvan poznatog i uređenog, pun prijetnji i straha. U Grčkoj i kasnije u rimskoj predožbi guste šume su mračne, tihe i tajanstvene, njima vladaju Pan, Faun i Silvan, te Dijana i njezina brojna pratnja.¹³ Plinije Stariji govori o svetosti šuma i kaže da su napućene božanstvima: *quin et silvanos faunosque et dearum genera silvis ac sua numina tamquam e caelo attributa credimus*.¹⁴ Ovidije je lijepo nabrojio tko se sve krije u zabranjenom šumarku: nimfe, polukozji bog (*semicaperque deus*), tj. Faun – Pan, božica Dijana, vodena božanstva (*fontanaque numina*), Drijade (Ovid. *Fasti*, 4. 751-762). Ovu je Ovidijevu sliku Gratijs još razradio i dodao da je prate stotine: sve Najade iz šumaraka i izvora, svi lacijski satiri, i Faun, i Arkto, i Kibela i *inculto Silvanus termite gaudens* (Faliscus Grattius, *Cynegetica*, 16-20). Na drugom mjestu Ovidije će nenadmašnim stihovima kratko, ali vrlo dojmljivo, opisati osjećaj koji obuzima smrtnika kad zađe u mračnu šumu:

*lucus Aventino suberat niger ilicis umbra,
quo posses viso dicere "Numen inest".*¹⁵

Stacije (Theb. 4. 425) pak kaže: *nec caret umbra deo* (ne nedostaje u sjeni boga). Malo dalje dodaje da je i Silvan tu: *Pales Silvanusque arbiter umbrae semideumque pecus* (Pales i Silvan, gospodar sjene i polubožansko stado) (Theb. 6. 108-109).¹⁶

⁷ G. TRAINA, 1988, 16 i d.

⁸ *Prvo, koju ćemo zemlju izabrati i dobro obrađivati, ovisi o četiri stvari, zraku, vodi, zemlji i poslu. Od ovih tri su prirodne, a četvrta ovisi o sposobnostima i volji.* Palladius Rutilius Taurus Aemilianus, *Opus agriculturae*, 1.2.

⁹ A. ROUSSELLE, 1995, 12.

¹⁰ P. K. WASON, 1994, 92; M. MILIĆEVIĆ BRADAČ, 2002, 54.

¹¹ P.- A. DEPROOST, 2004, 3.

¹² A. ROUSSELLE, 1995, 13.

¹³ D. BRIQUEL, 1993, 82; P. HORDEN & N. PURCELL, 2000, 414-415.

¹⁴ *Stoga vjerujemo da su Silvani i Fauni i sve vrste božica i njihovih božanstava s neba postavljeni šumama* (Plin. NH 12. 2-5).

¹⁵ *Pod Aventinom ležao je šumarak crn od sjene česvine i kad ga vidiš mogao bi reći "Bog je ovdje".* Ovid. *Fasti*,

3. 295-296. Ovo je konkretna situacija koja pripovijeda o Numi Pompiliju, Faunu i Piku, ali se može primijeniti i na osjećaj svakog smrtnika u mračnom šumarku.

¹⁶ Seneka u Pismima Luciliju opisuje religiozni strah koji obuzima čovjeka u mračnoj šumi s visokim prastarim stablima (4. 41. 3-5: *animum tuum quadam religionis suspitione percutiet*). Njegov je osjećaj straha neizravan i proizlazi iz religioznog osjećaja prema šumi i božanstvima koja je čuvaju, no Lukan (3. 399-425) opisuje izravnu stravu šumarka pored Masalije, koji izaziva užas zbog zlih i strašnih rituala žrtvovanja ljudi što se ondje odvijaju. Kaže: *hunc non ruricolae Panes nemorumque potentes / Silvani Nymphaeque tenent, sed barbara ritu / sacra deum...* (nema ovdje seoskog Pana, ni gospodara šumaraka Silvana i Nimfa, već barbarsko štovanje bogova). Usp. J. SCHEID, 1993, 17-18.

Rimski Silvan bio je ujedno bog granica i čuvar međa, kao što kaže Horacije: *et te, pater Silvane, tutor finium* (Epod. 2. 21 id.).¹⁷ Najstarije granice prema obrađenom tlu bile su šume, baš kao što su nizovi stabala često označavali međe imanja.¹⁸ Silvan je zaštitnik i jednih i drugih i ta je njegova funkcija izvorno rimska. Izvorno je rimska i povezanost Dijane i Silvana, makar se u Iliriku njihova omiljenost temeljila na izjednačenju s domaćim božanstvima divljih šuma, pašnjaka, stada i lova.¹⁹

Svijet izvan uređenosti i zakona prepušten je ne samo lovcima i divljim zvijerima nego i stočarima – pastirima koji drugačije doživljavaju prirodu i pejzaž. Lovac je društveno prihvatljiv jer je on član uređene zajednice koji se povremeno zalijeće u divljinu, pa zato svoje molbe bogovima divljine može ostaviti i u gradu ili na svom imanju (Nemesianus, *Cinygetica*, 99-102; isto se vidi i u Nemes. *Ecloga* 3. Pan).²⁰ Pastir i stočar veća su prijetnja jer stalno žive u svijetu drugoga i drugačijega, u divljini, s one strane granice. Oni postaju opasni kao i njihovi bogovi. Tako je lik brutalnog pastira postao književni *topos*. Nije beznačajno ni to da se iz redova pastira regrutirao najveći broj drumskih razbojnika.²¹ Rimski građani u Ekvumu bili su okruženi delmatskim stočarima i izvori nam daju neku sliku o tome što su mislili o njima. Život izvan granice prepušten je, u očima rimskih građana, bogovima onostranog i divljeg. U očima domaćeg stanovništva ti su bogovi "ovdašnji" i zaštitnici svakodnevice. Ovi su se bogovi u neobrađenu okolišu stopili u jedinstveni lik s latinskim imenom. Oni rimski (i grčki) bili su izvori straha, a za domaće ne znamo.

Dijana i Silvan pojavljuju se zajedno na Trajanovu slavoluku u Beneventu kao zaštitnici Ilirika i podunavskih provincija.²² Taj je slavoluk izuzetan povijesni i umjetnički spomenik, građen između 19. marta i 9. decembra 114. Nama je značajan zbog prikaza Dijane i Silvana te zbog mjesta gdje se nalazi. Slavoluk se nalazi na samom ulazu u grad i ima funkciju *vrata*, zato je u povijesti poznat i kao *Porta aurea*. Ima dvije strane, jedna gleda prema gradu, a druga gleda prema polju, odnosno Kampaniji. Shodno tome, raspoređeni su i reljefi slavoluka: sa "strane grada" su reljefi koji prikazuju careve veze s Rimom i državnošću, sa "strane polja" reljefi s prikazom carevih veza s provincijama.²³ Najvažniji prikazi su uatici s lijeve i desne strane natpisa. Tu su rimski državni bogovi: Jupiter, Junona i Minerva, zatim Herkul, Bakho, Cerera i Merkur.²⁴ Ispod njih je prikaz personifikacije *Virtus quinque legionum*. Naglasak je na Trajanovu daru veteranima pet novoosnovanih kolonija. Odmah uz *Virtus* nalaze se Dijana i Silvan s kopljem i psom. Na ovom mjestu oni su božanstva štovana u vojsci i zaštitnici državnih granica.²⁵

Na "strani polja" uatici, lijevo od natpisa, prikazani su Bakho i Cerera, Dijana i Silvan (Sl. 2). Ovi se bogovi obično tumače kao zaštitnici Ilirika i podunavskih provincija, oni caru zahvaljuju na brizi za svoje zemlje, ali obećavaju da će se sami brinuti za granice države čiji

¹⁷ A. Ma. VÁSQUEZ HOYS, 1995, 336; G. AGOSTA, 2003, 136.

¹⁸ Usp. Siculus Flaccus, *De condicionibus agrorum*, 28 (o stablima kao granici imanja) i naročito 16, gdje se govori o stablima kao granici imanja i različitim vrstama stabala koja to mogu biti: *...alicubi enim pinos invenimus, alicubi cypressos, alibi fraxinos aut ulmos aut populos quaeque alia ipsis possessoribus placuerunt (...negdje naime nalazimo borove, negdje čemprese, drugdje jasene ili brestove ili jablane i što god se sviđalo samim vlasnicima.)*.

¹⁹ A. Ma. VÁSQUEZ HOYS, 1995, 335; P. HORDEN & N. PURCELL, 2000, 414-415; M. ZANINOVIĆ, 2005, 277.

²⁰ P. F. DORCEY, 1989; P. HORDEN & N. PURCELL, 2000, 428.

²¹ G. TRAINA, 1988, 25. Usporedi M. ZANINOVIĆ, 2007, 261, gdje citira Flora (4. 12) koji je doslovno napisao: *Dalmatae plerumque sub silvis agebant inde in latrocinia promptissimi*. I Flor je doslovno izjednačio život u šumi (pastira, stočara) s banditizmom.

²² R. PETER, 1909-1915, 870; W. GAUER, 1974, 334.

²³ W. GAUER, 1974, 316.

²⁴ E. VON GARGER, Benevent, T. XII.

²⁵ E. VON GARGER, Benevent, T. XIV.

Sl. 2. Slavoluk u Beneventu, strana polja, atika, E. von Garger, Benevent, T. XVIII.

Fig. 2. Triumphal arch in Benevento, outer field, attic, E. von Garger, Benevent, T. XVIII.

su zaštitnici.²⁶ No, tu ima još nešto osim carske politike. Raspored bogova uatici pokazuje standardnu opoziciju *domus* i *agrios*. Prema gradu gledaju bogovi državnog uređenja, a prema polju su dva para: Bakho i Cerera, Dijana i Silvan. Ovi pak bogovi pokazuju one već spominjane koncentrične zone pejzaža: u prvu zonu dolaze obrađena polja (Cerera) i vinogradi (Bakho), pa međe, pa iza njih nekultivirane šume, močvare i brda (Dijana i Silvan). Ista se gradacija može prenijeti na cijelu državu: od središta Rima zone se šire na Italiju, provincije *superiores*, napokon provincije *inferiores*, pa granice. Iza tih granica je neukročena divljina stočara, barbara u pravom smislu te riječi; iza njih je fluidna "nomadska granica" (koja zapravo ne postoji osim u predodžbi), a iza njih je područje mitologije o rubu svijeta.²⁷ Bakho i Cerera nisu bili ništa manje opasni bogovi od Dijane i Silvana, a antički su autori bili svjesni tog stupnjevitog napuštanja gradskih zidova. Većina autora Kinegetika u svojim djelima naglašava da ne će sada pjevati o Bakhu i njegovim darovima, nego o Dijani i lovu. Tako Opijan (Cyneg. 1.26 id.) u razgovoru s Dijanom obećava da će ostaviti Bakhove noćne rituale.²⁸ Isto i Nemezijan (Cyneg. 1 id.). I oni prelaze iz prvog kruga oko civilizacije u drugi krug, onaj divlji i neobrađen.

Mislimo da se *Bildprogramm* Trajanova slavloluka u Beneventu može usporediti s prikazom u Ekvumu. Reljef s Dijanom i Silvanom nalazio se u živoj stijeni blizu gradskih vrata, ali *izvan* grada – oni ondje označavaju *agrios*, svijet izvan granica kolonije, obrađene zemlje i prava rimskih građana. Ovaj par bogova izvorno je rimski, njegov položaj kraj gradskih vrata također je duboko rimski, kad ga usporedimo s Beneventom, tim "najrimskim od rimskih historijskih reljefa".²⁹ No Silvan je prikazan domaćom ikonografijom preuzetom od grčkog Pana. U ovom gradu bili su *cives Romani* te su Dijana i Silvan njihovi zaštitnici granica; izvan grada bili su domaći stanovnici, u ranije vrijeme stočari s brda i Silvan je prikazan na njihov način jer ipak oni žive ondje gdje on vlada. Bogovi na vratima Ekvuma izrazito su rimski i domaći u isto vrijeme.

Okoliš je bio ispunjen bogovima, o čemu svjedoče brojni spomenici u okolici grada.³⁰ Seoski su kultovi preživjeli do u kršćansko vrijeme kad *agrimensores* spominju *sacra paganorum* (Grom. 365. 22-30 L) kao dio okoliša.³¹ Možda je najljepši opis religiozno obilježena krajolika ostavio pisac Apulej, a tako je vrlo vjerojatno izgledao i put koji je iz Ekvuma vodio pored likova bogova neukroćene prirode, koji su tražili i dobivali svako poštovanje:

*Ut ferme religiosis viantium moris est, cum aliqui lucus aut aliqui locus sanctus in via oblatus est, votum postulare, pomum adponere, paulisper adsidere:.... Neque enim iustius religiosam moram viatori obiecerit aut ara floribus redimita aut spelunca frondibus inumbrata aut quercus cornibus onerata aut fagus pilibus coronata, vel enim colliculus saepimine consecratus vel truncus dolamine effigiatus vel cespes libamine umigatus vel lapis unguine delibutus.*³²

²⁶ W. GAUER, 1974, 321; E. VON GARGER, Benevent, T. XVIII.

²⁷ J. S. ROMM, 1992.

²⁸ G. AGOSTA, 2003, 134.

²⁹ W. GAUER, 1974, 334.

³⁰ A. RENDIĆ MIOČEVIĆ, 2007.

³¹ G. TRAINA, 1988, 122.

³² *Kako je običaj pobožnih putnika, kad se neki sveti šumarak ili sveto mjesto pojave pored puta, postaviti zavjet, ponuditi jabuku, malo posjediti... Ništa neće s više prava zaustaviti pobožnog putnika nego oltar ovijen cvijećem ili pećina zasjenjena lišćem ili hrast s obješenim rogovima ili bukva ovjenčana runima ili brežuljak posvećen ogradom ili deblo oblikovano bradvom (u ljudski lik) ili tratina ovlažena ljevanicom ili kamen pokvašen pomašću.* (Apuleius, Florida, 1).

LITERATURA

- ABRAMIĆ, M., 1940. – Mihovil Abramić, *Archäologische Forschungen in Jugoslawien, Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie, Berlin 21-26 August 1939*, Walter de Gruyter, Berlin, 166-180.
- ABRAMIĆ, M., 1952. – Mihovil Abramić, Antike Kopien griechischer Skulpturen in Dalmatien, *Festschrift für Rudolf Egger*, Band I, Klagenfurt, 303-326.
- AGOSTA, G., 2003. – Giuseppe Agosta, Due note testuali al proemio dei Cynegetica, *Eikasmos*, 14, 133-160.
- BRIQUEL, D., 1993. – Dominique Briquel, Les voix oraculaires, u O. De Cazanove & J. Scheid eds. *Les bois sacrés. Actes du Colloque*, Collection du Centre Jean Bérard, 10, Naples, 77-90.
- CAMBI, N., 2002. – Nenad Cambi, *Antika – Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- CAMBI, N., 2005. – Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Književni krug, Split.
- DEPROOST, P. A., 2004. – Paul-Augustin Deproost, Les frontières à l' horizon de l' homme, *Folia Electronica Classica*, 7, Louvain-la-Neuve, 1-8.
- <http://bcs.fltr.ucl.ac.be/FE/07/Introduction.htm>
- DORSEY, P. F., 1989. – Peter F. Dorsey, Silvanus Vilicus?, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 79, Berlin, 293-295.
- GARGER, E. von, - Ernst von Garger, *Der Traiansbogen in Benevent*, (Die Sammlung Parthenon), Haus E. Günther & Co. Verlag, Berlin (nema godinu izdanja)
- GAUER, W., 1974. – Werner Gauer, Zum Bildprogramm des Traiansbogens von Benevent, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 89, Berlin, 308-335.
- HODDER, I., 1987. – Ian Hodder, The contextual analysis of symbolic meanings, u I. Hodder ed. *The Archaeology of Contextual Meaning*, Cambridge University Press, Cambridge, 1-10.
- HORDEN, P. & PURCELL, N., 2000. – Peregrine Horden & Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*, Blackwell, London.
- IMAMOVIĆ, E., 1977. – Enver Imamović, *Antički kulni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- MILOŠEVIĆ, A., 1981. – Ante Milošević, Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine, *Zbornik Cetinske krajine*, 2, Sinj, 1-136.
- MILOŠEVIĆ, A., 1998. – Ante Milošević, *Arheološka topografija Cetine*, Izdanja MHAS-a, Split.
- PETER, R., 1909.-1915. – R. Peter u W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, IV, Leipzig, 824-877, s.v. Silvanus.
- RENDIĆ MIOČEVIĆ, A., 2007. – Ante Rendić Miočević, Ulomci reljefa s prikazom Silvana i Dijane s lokaliteta Tršćenica u splitskom polju, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 100, Split, 13-30.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1989. – Duje Rendić-Miočević, Silvan i njegova kulna zajednica u mitologiji Ilira, u: *Iliri i antički svijet*, Književni krug, Split, 401-506.
- ROMM, J. S., 1992. – J. S. Romm, *The Edges of the Earth in Ancient Thought. Geography, Exploration, and Fiction*, Princeton University Press.
- ROUSSELLE, A., 1995. – Aline Rousselle, Présentation, u: A. Rousselle ed. *Frontières terrestres, frontières célestes dans l' antiquité*, Presses Universitaires, Perpignan, 7-16.
- SCHEID, J., 1993. – John Scheid, *Lucus, nemus*. Qu'est-ce qu'un bois sacré? u O. de Cazanove & J. Scheid eds. *Les bois sacrés. Actes du Colloque*, Collection du Centre Jean Bérard, 10, Naples, 13-20.

- TRAINA, G., 1988. – Giusto Traina, *Paludi e bonifiche del mondo antico. Saggio di archeologia geografica*, "L' Erma" di Bretschneider, Roma.
- VÁSQUEZ HOYS, A. Ma, 1995. – Ana Ma Vásquez Hoys, *Diana en la religiosidad hispanorromana, I-II*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid.
- WASSON, P. K., 1994. – P. K. Wasson, *The Archeology of Rank*, Cambridge University Press, Cambridge.
- ZANINOVIĆ, M., 2005. – Marin Zaninović, The ancient cultural unity between the central Adriatic littoral and the Dalmatian Hinterland, u: M. Sanader, A. Rendić Miočević, D. Toničinić eds. *Akten des VIII. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Religion und Mythos als Anregung für die provinzialrömische Plastik*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 275-280.
- ZANINOVIĆ, M., 2007. – Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Ogranak Matice hrvatske Šibenik & Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić", Šibenik.

DIANA OUTSIDE THE CITY

SUMMARY

The article discusses the well-known relief from Čitluk, which was engraved into a cliff face near the city gates of the Roman Aequum. Today it is in the Archaeological Collection of the Franciscan Museum in Sinj. The place where the relief was located is indicative: near the city gates, but outside the city, a place that rightfully belongs to Diana and Silvanus in the Roman tradition – as the protectors of borders and boundaries. Diana and Silvanus occupy the same place on the triumphal arch of Trajan in Benevento. On the other side, Silvanus is depicted completely according to local iconography, which was taken over from the Greek Pan, and accordingly this pair can be considered local. Diana and Silvanus are gods who belong to wild, uncultivated landscapes, the world of the “other” and “different”, the world that in Hodder’s terminology was called *agrios*, in contrast to the fenced, domestic, known world, which in the same terminology was called *domus*.

KEY WORDS: *Diana, Čitluk, Aequum, Roman religion, Benevento.*